

ELS CLANDESTINS. SITUACIÓ DELS EMIGRANTS A EUROPA

Emilio Menéndez del Valle

Ambaixador d'Espanya. Coordinador per l'Orient Mitjà de l'Oficina d'Ajuda Humanitària de la Comissió Europea (ECHO)

Ponència pronunciada en castellà

És suficientment conegut que a les darreres dècades el famós abisme entre el Nord i el Sud, entre el món desenvolupat i el subdesenvolupat (sempre parlant només en termes de subdesenvolupament econòmic) no ha fet sinó augmentar. En gran part –tot i que no només per això- per les condicions draconianes i de vegades de rapinya imposades pel Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional, cosa que, feliçment, han acabat per reconèixer –almenys parcialment- una i altra institució.

El bipolarisme i la permanent tensió Est-Oest durant la guerra freda van fer possible que la denúncia de la greu situació socioeconòmica del tercer món –així com les propostes per intentar remeiar-la- tinguessin significatiu ressò a Europa durant els anys 60/80.

Entre altres coses, perquè existia un pol diferent de l'occidental (l'URSS), al qual aquest tercer món podia referir-s'hi –i fins i tot actuar en connivència- com a contrapunt a l'oferta euro-americana.

D'aquí que importants informes redactats per equips de persones preocupats pel devenir de la humanitat, presidits per líders preuats com Olof Palme o Willy Brandt (per citar-ne alguns) tinguessin impacte durant aquests anys.

Aquests equips, aquests homes, van dissenyar projectes que pretenien contribuir a un reequilibri de posicions, a la progressiva atenuació dels lleonins termes d'intercanvi en el comerç internacional, a la redistribució planetària de la riquesa, a la reconfiguració dels centres de poder, a la creació gradual –però decidida-, d'unes justes relacions internacionals. En suma, pretenguin regenerar la condició humana, col·lectiva i individual. Dels aixafats, marginats o simplement oblidats milions d'éssers humans en el tercer món, però també la dels milions de persones de l'Europa i de l'Occident satisfets socioeconòmicament, però d'escassa memòria pel que es refereix als orígens i causes de la satisfacció.

Aquestes persones i equips –íntegres, idealistes (deixem de banda el concepte utopia), intel·lectualment inquiets, de condició progressista i embargats de *compassion*, en el sentit anglès del terme, és a dir, el sentiment que no només mou a la compassió i a la protesta davant l'evidència de la injustícia, sinó que impel·leix a tallar de soca-rel les causes de la mateixa- aquestes persones, dic, van encunyar l'expressió nous reptes. Reptes nous als quals es comprometien per fer possible que a les dècades venidores, amb l'esforç conscient de molts al Nord, es pogués arribar a atenuar l'absurd, intolerable, insofrible contrast entre la misèria i el malbaratament superflu.

A finals dels anys 90, la fi de la incertesa, la desintegració de la certesa en un futur millor ha suscitat un retrocés generalitzat cap el passat, provocant un retorn a les fonts d'identitat i ha fet que la religió (tota mena de religió), l'ètnia i la nació, absorbeixin les aspiracions comunitàries (així pensa Edgar Morin i així penso jo).

La fi de les certeses desintegra la solidaritat i enforteix l'egoisme. Dels nous reptes hem passat als nous riscos.

Així els presenten els que ara parlen de noves amenaces –després de la fi de la guerra freda i la descomposició de la URSS i del seu imperi- per a les societats industrialitzades, laiques, euro-occidentals.

Les drogues i la SIDA formen part d'ells, però també la proliferació incontrolada d'armes nuclears o altres no convencionals. El terrorisme i la immigració hi ocupen un lloc destacat.

Ja en 1991, Hans Stercken, president de la comissió parlamentària per a Afers Exteriors de la República Federal d'Alemanya, va formular el nexa d'unió entre el "nou risc" de les migracions, especialment les procedents de països islàmics, i la necessitat de respostes militars: "ningú pot donar una resposta decisiva a la qüestió de quines conseqüències pot tenir la creixent superpoblació d'aquest món per a l'estabilitat dins de i entre els continents en el futur. Què significa l'explosió demogràfica en el Nord d'Àfrica i la nova hègira que ha posat ja en moviment a milions de persones d'aquesta àrea en direcció a Itàlia, Espanya i França? Pensem que el volum actual d'ajuda al desenvolupament és suficient per controlar l'explosió demogràfica en aquesta part del món igual que a l'Àsia i Amèrica Llatina?... Per tant, (per a la gent del Sud) la idea és simple: posin-se en marxa i recullin els fruits del desenvolupament justament aquí, a casa nostra!"¹

Es confronta així Europa amb "l'Altre". En aquest cas aquest Altre, individual i col·lectiu, és l'immigrant, la immigració.

Aquest Altre comença a ser dibuixat –i difós per determinats mitjans de comunicació- com a enemic. I com, en una molt alta proporció, l'immigrant que arriba del Sud (que és el que més espanta) és musulmà, aquests mitjans difonen, simultàniament, la imatge de l'Islam com a enemic. Sense matisos. S'afirma que la integració, la pròpia coexistència, són pràcticament impossibles. Se sosté que els musulmans són profundament diferents i incomprensibles. S'utilitzen els clixés més ridículs. Peter Schöli-Latour ha arribat a escriure que l'agitació revolucionària a Algèria és producte de la frustració sexual.²

La immigració tendeix a ser presentada com a amenaça important, principal. El Sud envaeix el Nord, el que implica amenaça per a la identitat europea, cristiana, occidental, racional.

Penso, tanmateix, que s'ha de relativitzar –en el món que ens ve a sobre- el concepte de la pròpia identitat. En tot cas no s'ha d'assumir com a passió, com a militància a ultrança. Ja deia Borges, amb dolçor, que el patriotisme és la menys perspicaç de les passions, mentre que Rubert de Ventós ens recorda que no hi ha res més letal per a la humanitat que l'instint de pertinença.³

En suma, en paraules d'Antonio Muñoz Molina: "igual que existeix la xenofòbia, que és un dels majors verins de la història humana, existeix, per fortuna, la xenofília, paraula que no sé si és al diccionari, però que seria urgent incloure: el gust per conèixer i gaudir d'allò que se'ns assembla... per no deixar que a un li creixi aquesta closca de

---

¹ Citat per Werner Ruf: "El Islam, ¿nueva imagen del enemigo?, Cooperación cultural en el occidente mediterráneo, Fundación BBV, Madrid, 1995, p- 110.

² Recollit per Werner Ruf, op. Cit., p. 111.

³ "Yo defiendiendo la nación por motivos ilustrados", El País, 19.3.1994.

crustaci mental de qui només sap estimar el que considera que és seu, el que creu que li correspon per privilegi del seu naixement".⁴

Però la propaganda xenòfoba i xovinista contra la immigració en general i la musulmana en particular no desisteix.

L'orientalista alemany Reinhard Schuize la descriu així: *"el col·lapse del sistema Est-Oest en 1989-1990 va ser un viratge decisiu en l'auto legitimació: "l'altre" havia desaparegut.*

La guerra de Kuwait, que va ser orquestrada propagandísticament ja des de l'agost de 1990, va ser utilitzada per tancar aquesta bretxa en un temps molt breu. L'Est es va transformar en Orient, el comunisme en Islam, Stalin en Saddam Hussein.

L'Islam va ser identificat com el principi de l'Orient, com a realització del fonamentalisme irracional i anti-il·lustrat, com una construcció universal que vol dominar no només la ideologia, sinó també, d'una manera envoltant, la societat, la cultura, l'estat i la política. L'Islam és entès no només com l'antítesi ideològica sinó com l'antítesi cultural, totalitzant d'Occident i de la seva identitat universal. En aquest sentit, l'Islam es converteix en el fonament de l'anti-occidentalisme, l'anti-modernitat, de la anticivilització inclusivament".⁵

Si bé, afortunadament, no són majoria, hi ha a Occident massa analistes que segueixen la línia denunciada per Shulze. Vegin aquesta "perla" de 1990: *"Si l'Imperi Soviètic desapareix, l'Islam pot desenvolupar-se com a amenaça potencial. Si la Unió Soviètica es dissol, gairebé amb seguretat perillarà el gran flanc dret d'Occident, del Mar Negre a Vladivostok, perquè les repúbliques Islàmiques buscaran unir-se als seus germans musulmans.*

Amb una Unió Soviètica balcanitzada, el segle XXI podria, una vegada més, trobar-se amb l'Islam a les portes de Viena, bé sigui com a immigrants o terroristes, quan no com a exèrcits.

En realitat, la massiva immigració Islàmica a França pot ja anul·lar els efectes de la victòria de Carlos Martel a la batalla de Tours de 732".⁶

Vegeu la burda intenció de l'autor, W.S. Lind: l'immigrant, que ja és considerat amenaça, devé terrorista, per acabar com a soldat d'un exèrcit enemic.

No només es considera la immigració del Sud una amenaça (hi ha qui parla "d'invasió"), sinó que, a més, s'insisteix en un factor concret: l'immigrant és musulmà. Resulta clar –com apunta Nadji Safir– que en aquestes condicions, fins i tot si roman en la seva pròpia terra, al Sud, en qualitat d'immigrant potencial, qui emigra d'un país islàmic no és considerat un soci, condició sine qua non per a qualsevol procés de cooperació mediterrània.⁷ Tot això per a desesperació de l'esperit de Barcelona 95.

"L'amenaça islàmica", que unes vegades, proteicament, es vesteix de terrorisme i altres d'immigració, amoïna Bernard Lewis, el reputat arabista de Princeton que va començar a parlar del conflicte de civilitzacions abans que Samuel Huntington. Diu Lewis: "hem de tenir clar que ens enfrontem a una manera de ser i a un moviment que, com a molt, sobrepassa la naturalesa dels afers de govern i polítiques diverses. Estem ni més ni menys davant un xoc de civilitzacions, davant la –potser irracional però amb tota seguretat històrica- reacció d'un antic rival contra la nostra herència judeocristiana, el nostre present laic i l'expansió mundial d'ambdós".⁸

---

⁴ A. Muñoz Molina: "La mirada de fuera", El País, 20.11.1996.

⁵ A Werner Ruf, op. Cit., p. 111.

⁶ W. S. Lind: "Defending western culture", Foreign Policy, nº 84, 1991, p. 45.

⁷ Nadji Safir: "Se l'Europa non rispetta i musulmani", Limes, rivista italiana di geopolitica, número dedicat a "Mediterràneo, l'Arabia vicina", Roma, aprile de 1994, p. 79.

⁸ Bernard Lewis: "The roots of Muslim rage". Atlantic Monthly, Washington, setembre 1990.

Tanmateix. A Rada Ivekovic, professora de filosofia a Belgrad, li provoca una reacció contrària: *“I si allò que hem definit com a fonamentalisme no fos sinó un altre dels nostres fantasmes, producte d’una ment turmentada per les emanacions del propi imaginari? I si es tractés només de la nostra necessitat de donem un enemic constituent-nos en identitat diferent? El fonamentalisme és, sense cap mena de dubte, projectat a occident cap el món musulmà, aquest Altre que estem construint especialment des de la caiguda del comunisme”*.⁹

Ni Princeton ni Belgrad. Sens dubte hi ha a Lewis una ment turmentada, tot i que Ivekovic no es refereixi a ell. Però –independentment de les causes sociopolítiques- se li ha de dir a la professora Ivekovic que determinades barbaritats islamistes no són imaginàries. Dit això, s’hi ha d’afegir que mostres no li falten a Ivekovic per il·lustrar el seu argument, per exemple aquesta d’un polític italià, que el 1990 declarava: *“si l’enemic és l’immigrant, el clandestí, si posa en perill les nostres societats, per què no recórrer a l’exèrcit per defensar la pàtria?”*¹⁰ Per això diu Edgar Morin que *“s’ha d’entendre que l’Estat-Nació implica una realitat mitològica extremadament calenta”*¹¹

Cosa que no impedeix que l’impresentable alcalde de Milà, Marco Formentini, de la suis generis Lliga Nord, d’una manera molt actual, desproveïda de tota orla mitològica, ignoro si en fred o en calent, digui: *“Si se’m demana que aculli albanesos, desobeeixo. Són tots delinqüents”*.¹²

Massa europeus menyspreen, rebutgen o fins i tot odien l’immigrant. A M. A. Bastenier li dol profundament: *“En ocasions ni tan sols és necessari buscar un nou terme per designar l’errada aliena unida al terror propi, sinó que la mateixa paraula adquireix tota la càrrega que al·ludeix a allò obscur, brut, inconvenient: és el cas d’una terra que va ser tan d’immigrants com Europa, i que s’ha fos amb la imatge d’un rostre colrat i diferent, uns hàbits que pertorben la nostra pau, i uns ritus que millor haurien fet en deixar enrere els seus titulars perquè fan pudor d’aiguamoll de delinqüents, reflecteixen acers arters i posen fesomia al pànic de veure’s un dia amb un rostre diferent al mirall”*.¹³

Massa europeus es diuen racistes o temptats pel racisme. A aquesta conclusió arriba a França la Comissió Nacional Consultiva dels Drets de l’Home, mitjançant una enquesta de Desembre de 1997 i que, almenys sobre el paper, converteix als descendents de la revolució de 1789 en els ciutadans més racistes d’Europa després dels belgues.

En l’estudi realitzat per l’esmentada Comissió, el racista pur és descrit com una persona que s’accepta a si mateixa com *“una mica racista”* i que assumeix en bloc, frases com *“avui en dia un, a França, ja no se sent a casa com abans”, “hi ha massa àrabs a França”, “hi ha massa negres a França”, “els immigrants vénen per aprofitar-se de la nostra seguretat social”, “no hi ha raó per lluitar contra el racisme”, o “la majoria dels estrangers tenen una cultura massa diferent com per a integrar-se”*. Un 18% s’identifica amb totes aquestes afirmacions i amb les idees de Jean-Marie Le Pen.

Una majoria relativa, un 40% participa d’una o diverses de les assercions anteriors però no vol saber res de Le Pen. Un 33% se situa en canvi en el pol oposat i no accepta com a bona cap de les frases. El 9% “no sap, no contesta”.¹⁴

---

⁹ Rada Ivekovic: “Il fondamentalismo fondatore”, Parolechiave, Roma desembre 1993.

¹⁰ Le Monde Diplomatique, juny 1990.

¹¹ Edgar Morin: “Asociación o barbarie”, El País, 31.8.1992.

¹² El Mundo, 19.3.1997.

¹³ M. A. Bastenier: “Eurocentrismo”, El País, 11.12.1997.

¹⁴ El País, 2.7.1998.

És evident que el racisme i la xenofòbia no són exclusius d'Europa, ni tampoc d'Occident. Estats Units, el país més poderós del món, se serveix del Dret Internacional sobre drets humans per criticar a tercers, però no aplica els mateixos criteris a casa. Com acaba de fer públic Amnistia Internacional en el seu darrer informe (6.10.1998), l'Estat que predica la democràcia a la resta del món adopta al seu interior una conducta persistent i generalitzada de violació de drets humans, que inclou segons Amnistia Internacional la freqüent aplicació de la pena de mort "per motius de venjança i de manera arbitrària, dependent de la situació racial o econòmica de l'acusat".¹⁵

Que Sud-àfrica s'hagi convertit en un dels països més xenòfobs del món no ha de fer-nos recórrer al tòpic. Trist és que una societat majoritàriament negra que deu la seva existència lliure d'avui –després de generacions de segregació racial i absència de drets- als seus veïns negres, que van recolzar a fons la seva batalla contra l'apartheid, reaccionari amb odi i menyspreu enfront d'ells.

Segons una enquesta (1997) del Institute for Democracy in South Africa, el 25% dels entrevistats desitjava la prohibició total de la immigració, mentre que el 45% s'inclinava per limitar estrictament el nombre d'immigrants. Això malgrat que el 60% reconeix no haver tingut el menor contacte amb cap estranger. La denigració històrica dels negres ha calat fins i tot en ells.¹⁶

Menyspreu i odi. És humà l'odi? Natural a l'home? Molts ho sostenen. Samuel Huntington sense embuts: *"És humà odiar. Per pròpia definició i motivació. La gent necessita enemics, competidors en els negocis, rivals en el rendiment acadèmic, oponents en la política. Desconfia de forma natural i veu com a amenaces a qui són diferents i tenen la capacitat per fer-te mal. La resolució d'un conflicte i la desaparició d'un enemic generen forces personals, socials i polítiques que donen origen a d'altres noves. La tendència a un "nosaltres" contra "ells" és, com va dir Ali Mazrui, gairebé universal en l'arena política"*.¹⁷

Els europeus de bé, íntegres, progressistes, idealistes (no entrem a discutir la utopia), intel·lectualment inquiets, recordant Bertold Brech (*"No digueu mai és natural perquè res no passi per immutable"*), han, de nou, de mobilitzar-se perquè odiar no sigui humà.

No donem la imatge que Europa està malalta dels seus immigrants. Siguem, per començar, agraïts. Recordem –com ho fa Azeddine Guessous, que va ser ambaixador del Marroc a Espanya- que *"alts funcionaris de països receptors van anar a Algèria, Marroc, per reclutar als poblets més recòndits a homes sans i forts perquè aquests fessin funcionar les seves fàbriques, després d'una segona guerra mundial que va delmar la força de treball de la majoria dels països en conflicte"*.¹⁸

John Kenneth Galbraith ho és: *"sempre ens preocupem per la pressió migratòria del Sud, sense acceptar que no existiríem si no fos per la immigració. Ara, aquí, (a Estats Units) no es podria viure si no fos pels immigrants que aporten bona part de la força de treball"*.¹⁹

---

¹⁵ El País, 6.10.1998.

¹⁶ International Herald Tribune: "South Africa's gift to new arrivals: hate", 20.10.98.

¹⁷ Samuel P. Huntington: El choque de civilizaciones y la reconfiguración del orden mundial, Paidós, Barcelona, 1997, p. 153

¹⁸ Azeddine Guessous: "Inmigración: integración o asimilación". El País, 18.6.1993.

¹⁹ Entrevista en El País, 4.10.1998.

En vena similar, Jean Daniel: *“tots els Governos han declarat que s’ha de lluitar contra l’emigració clandestina. Però cap va tenir el valor de reconèixer que la meitat dels clandestins contribueix a la vitalitat competitiva de l’economia francesa”*.²⁰

Per què tenir por a la solidaritat? O millor, per què oposar-se a la justícia? És que no és just fugir de la fam prenent una vida millor?

No sostinc que s’hagi d’adoptar el que Jean Pierre Chevènement defineix com a *“actitud angèlica”*, això és, no pretenc *“ignorar els desequilibris demogràfics, econòmics i polítics del món”*.²¹ Tampoc faig gala d’una espontaneïtat ingènua que renuncia a gestionar els fluxos migratoris procedents del Magrib. Com manifesten Sami Nair i Javier de Lucas, *“s’han d’organitzar, regular i fer-los així útils per a ambdues parts”*.²² No només crec que s’han de regular, sinó que a més penso que Europa i el Magrib hauran de coordinar-se per regular conjuntament la immigració subsahariana, que afectarà creixentment al Magrib.

Als europeus no contraris, però poc inclinats a sumar-se a la gran empresa de la solidaritat, se’ls hi pot recordar l’escola de l’interès mutu. Em refereixo a *“ajudem al Sud per ajudar-nos a nosaltres mateixos”*, la filosofia del codesenvolupament pregonada per Jean Pierre Cot, ministre de cooperació del primer govern socialista de Mitterrand i propiciada avui per Sami Nair des de l’administració socialista de Lionel Jospin.

És perfectament possible conjugar la solidaritat amb els interessos europeus. El paper de l’esquerra europea d’ampli espectre és aquí important. La diferència entre l’esquerra i la dreta està sobretot en allò humà, en la defensa d’aquells valors relacionats amb els drets de la persona i que s’oposen al racisme, a la humiliació, a la xenofòbia. L’esquerra pot conjugar la defensa dels immigrants amb la regulació de la immigració.

Tanmateix, l’esquerra ha de ser autocrítica, extreure la sensibilitat i reconèixer que aquesta de vegades li manca. Els dirigents de l’italià Partit Democràtic de la Sinistra (PDS) van mostrar altes dosis d’insensibilitat amb ocasió dels immigrants albanesos ofegats a les costes de Brindisi el 1997. Nanni Moretti en el seu recent film *“Abril”* els hi retreu: *“Ni un sol dirigent d’esquerres hi ha vingut. És el símptoma de les seves carències polítiques i, sobretot, de les seves carències humanes”*.²³

Hi ha també carències a Espanya. De la dreta, però també de l’esquerra. Un simple accident de tràfic amb víctimes mortals ocorregut a l’Abril de 1998 a Andalusia pot resultar suficientment il·lustratiu. Entre els morts hi havia gitanos i païos. Les autoritats andaluses van anar només al funeral de les víctimes païes.²⁴

I, tanmateix, en principi, un enfocament solidari de la qüestió és més fàcil de plasmar a Espanya que, per exemple, a França. No només perquè els nostres immigrants residents són molts menys sinó també perquè, almenys per ara, la societat espanyola en el seu conjunt ve expressant un alt grau de generositat davant la desgràcia aliena.

A això s’hi ha d’afegir la nova actitud d’alguns jutges i magistrats que s’estan pronunciant clarament a favor dels immigrants maltractats i privats dels seus drets, cosa impensable fa pocs anys.

---

²⁰ Jean Daniel: *La ley contra el honor*, El País, 30.8.1996.

²¹ El País, 5.12.1997.

²² Sami Nair y Javier de Lucas: “El reto de la inmigración”, El País, 16.8.1997.

²³ El País, 2.4.1998.

²⁴ Veure La Vanguardia: “Las autoridades andaluzas sólo van al funeral por las víctimas païas del accidente de Jerez” i El Mundo, “Los familiares de los fallecidos de etnia gitana se quejan de que las autoridades locales no asistieran a los sepelios”, 2.4.1998

Així, per exemple, l'estimació al Desembre de 1997 per l'Audiència Provincial de Madrid d'un recurs d'un immigrants legal xinès l'expulsió del qual, sol·licitada per la policia, havia estat estimada pel jutjat d'instrucció nº 36.²⁵

O la condemna imposada fa 3 mesos per la jutgessa titular del jutjat d'instrucció nº 2 d'Ejea de los Caballeros, Saragossa, al sergent de la Guàrdia Civil de la localitat per bufetejar i dir-li *"moro de merda"* a un treballador marroquí. La sentència recull la declaració del sergent, que va justificar haver demanat el document d'identitat a l'emigrant per estimar que *"el color de la seva pell implicava un perill per a la seguretat"*.²⁶

Per últim, un advertiment als qui estan obsessionats per veure en l'immigrant l'enemic: persistir en la creació, a través dels mitjans de comunicació, d'una nova imatge de l'enemic pot arribar a crear un nou enemic real.

Sovint, la insistència en col·locar a l'altra part una etiqueta discriminatòria genera una reidentificació en ella. Insistir en això pot portar a una profecia autoacomplerta: els que se senten marginats i etiquetats amb aquesta nova imatge d'enemic poden sentir-se forçats a reconstruir la seva identitat de l'altra banda.²⁷

Per altra banda, és absurd entestar-se en considerar l'Islam un factor no europeu, quan representa una evident realitat social, arrelada, i que és a molts països de la Unió la segona religió. No val reduir les arrels d'Europa a la tradició "judeo cristiana".

La història i la literatura expliquen com la hospitalitat i la solidaritat eren sagrades a l'antic Mediterrani.

En un bellíssim article²⁸, José Ángel Valente ens recorda com l'Odissea narra l'arribada de l'heroi ferit per les forces enemigues del déu del mar, a la costa dels feacis. Un riu desemboca a la costa. Odisseu invoca a la divinitat fluvial: *"Vinc a tu fugint de Ponto i de Positó. És digne de respecte, fins i tot pels déus immortals, l'home que es presenta errant... després de passar molts treballs"*.

El riu para, apaivaga les onades, envia la calma i salva Odisseu.

Quan Nausica troba l'heroi, deté les seves esclaves i els hi diu: *"Aquest és un infeliç que ve perdut i és necessari socorre'l, doncs tots els forasters i pobres són de Zeus i un exigü don els hi faci els hi és grat"*.

S'ha d'estudiar història, diu John Elliott, perquè la ignorància porta al recel i a l'odi.

---

²⁵ "La Audiencia recuerda el grave perjuicio que causa la expulsión de un extranjero inocente", El País, 12.12.97.

²⁶ El Periódico de Aragón, 32, 8, 1998.

²⁷ Werner Ruf, op.cit., p. 113.

²⁸ J. A. Valente: "la cultura mediterránea y los naufragos de la miseria", El País, 20.11.96.